

AMERIKA QO'SHMA SHTATLARIDA ALISHER NAVOIY QO'LYOZMALARI

Alisher Navoiyning Nyu York Metropolitin san'at muzeyida ikki qimmat baho devoni qo'lyozmalari saqlanib kelinmoqda. Ulardan biri milodiy 1580-yili xattot Qosim Ali Sheroziy tomonidan ko'chirilgan "Navodir-ush shabob" devonining nusxasi bo'lsa, ikkinchisi Alisher Navoiy hayotligi paytida mashhur xattot Ali Mashhadiy ko'chirgan "Navodir-un nihoya" devonining qo'lyozmasidir.

Azizullah Aral

AMERIKA QO'SHMA SHTATLARIDA ALISHER NAVOIY QO'LYOZMALARI

Annotatsiya:

Amerika Qo'shma Shtatlari (AQSh) tarix nuqtai nazaridan ancha yosh davlat hisoblanadi. Osiyo va Evropa mamlakatlaridagi bir necha yuz yillar ilgari yaratilgan nodir qo'lyozma asarlar bu mamlakatda nisbatan kam. Shu bois bu yerda har bir qadimgi, nodir asarlarni ko'z qorachig'idek asrashadi va mu'tabar manba sifatida ulardan o'nimli foydalaniladi. Alisher Navoiy asralarining qadim ko'hna qo'lyozmalari AQShda ko'p emas, biroq mavjud Navoiy asarlari qo'lyozmalariga bu mamlakatda e'tibor juda ham kattadir.

Ro'bert Deveryu (Robert Devereux) shrqshunoslik sohasida bir qator ilmiy tadqiqotlar yaratgan amerikalik navoiyshunos olim hisoblanadi. U chop etgan "Muhokimat-ul lug'atayn" bu asarning jahon miqyosidagi eng mukammal nashri sifatida tan olinadi. Nyu York shahrida joylashgan mashhur Metropolitin san'at muzeyi (Metropolitan of Art) da Alisher Navoiyning ikki devoni qo'lyozmasi saqlanadiki, ularning O'zbekiston, Afg'oniston, mintaqqa va jahon navoiyshunoslari uchun ham ahmiyati muhimdir.

Tayanch so'zlar: Alisher Navoiy, Qo'lyozma, AQSh, Muhokimat-ul lug'atayn, Robert Deveryu, Muzey, Metropolitin, Sharqshunos.

Kirish:

Amerikada boshqa o'lkalardan farqli o'zgacha bir odat bor. O'ziga to'q kishilar kitobxonalarga nodir kitoblarni taqdim (hadiya) etadilar yoki shunday nodir kitoblarni xarid qilish uchun o'z yonlaridan katta miqdorda pul ajratadilar.

Nyu Yorklik badavlat fuqarolardan Aleksander Smit Ko'kran (Alexander Smith Cochran) 1907-yili Ironga safar qilib, u erdan 24ta qadimgi noyob qo'lyozma asarlarni sotib oladi. Oradan olti yil o'tib, 1913-yili bu qo'lyozma asarlarni Nyu

Yorkdagi Metropolitin san'at muzeyiga hadiya qilib topshirgan. Bu asarlar ichida ikkita nodir qo'lyozma bor bo'lib, ular Alisher Navoiyning ikki qimmat baho devoni bo'lган.

Bu mashhur muzeyda saqlanayotgan 22 raqamli qo'lyozma Alisher Navoiyning hijriy 988 (milodiy 1580)-yili xattot Qosim Ali Sheroyi tomonidan ko'chirilgan "Navodir-ush shabob" devonining nusxasidir. Bu qo'lyozma 220 varaqdan iborat bo'lib, har bir sahifasi 19 qatordan tashkil topgan. Mazkur devon qo'yidagi tartibga ega: Birinchi sahifadan 192-sahifagacha 600 g'azal berilgan bo'lib, alif harfi ostida 37ta g'zal bordir. Shu bilan birga devonning bu qo'lyozmasidan Mustazod (192-193 sahifalar), Muxammas (193-197 sahifalar), Soqinoma (197-201 sahifalar), Masnaviy (201-206 sahifalar), Musaddas (206-213 sahifalar) va Ruboiylar (213-224 sahifalar) o'rın olgan.

Bu devon qo'lyozmasi turli naqshlar bilan bezalgan bo'lib, unda 600 g'azal va ruboiylarning har birining boshlanishi alohida bezaklar bilan bezatilgani bois devonning bu qo'lyozmasi san'at asari sifatida ham baholangan. Bundan tashqari qo'lyozmaga beshta miniatyura qo'shimcha qilingan. Rassomning ismi sharifi qo'lyozma sahifalarida qayd qilinmagan.

Metropolitin san'at muzeyida 21 raqamli ro'yxat bilan saqlanayotgan yana bir noyob asar - bu Alisher Navoiy hayotligi paytida mashhur xattot Ali Mashhadiy ko'chirgan hazrat Navoiy devoni qo'lyozmasidir.

Bu devon 254 varaqdan iborat bo'lib, har sahifasida ikki sutun bordir. Har bir sutun 15 qatordan tashkil topgan. Uning varaqlariga oltin suvi purkalgan. Mazkur devonning ko'chirilgan vaqt hamda kotibning ismi sharifi qo'lyozmada "905-yili poytaxt Herotda faqir Sulton Ali Mashhadiy tomonidan ko'chirildi (uning gunohlarini o'zi kechirsin!)" deb, yozib qo'yilgan. Bundan ma'lum bo'lishicha, bu devon qo'lyozmasi milodiy 1499-1500-yili Alisher Navoiy hayotligida ko'chirilgan bo'lган.

Ushbu devon qo'lyozmasi 15-asr davomida turli kishilarga tegishli bo'lganligini qo'lyozma sahifalaridagi bitik (yozuv)lardan bilib olish mumkin. Qo'lyozmaning 28-sahifasida "bu kitob Muhammad Nuyonning mulki. Uni kimda-kim o'g'irlasa yoki sotsa, hibsga olinadi" deb, yozib ogohlantirib qo'yilgan.

Mazkur nodir devonning tarkib va tartibi mana bunday: Bu devondan 816ta g'zal; shundan alif harfi ostida 53ta G'azal (3-234 sahifalar), 5ta Muxammas (234-237 sahifalar), Tarjehbandlar (237-250 sahifalar), 33ta Ruboiy va 3ta Fard (250-254 sahifalar) dan o'rinni olgan.

Devonning bu qo'lyozmasida kirish qism (muqaddima) yo'q. Mazkur devondan o'rinni olgan birinchi g'azal ushbu misra'lar bilan boshlanadi:

Zihi zuhuri jamoling quyosh kabi paydo,

Yuzing quyoshig'a zarroti kavn o'lib shaydo.

Ya'ni: (yuzingni quyosh kabi ko'rinishi qanday yaxshi, yuzingni nuriga dunyo zarralari oshiqi maftun bo'lgan).

Bu misra'lar bilan boshlanuvchi g'azal Alisher Navoiyning "Navodir-ush shabob" va "Navodir-un nihoya" nomli devonlarida birinchi o'ringa joylashtirilgan. Mazkur devon "Navodir-un nihoya" ning qo'lyozmasidir.

AQShda Navoiyning bu devoni san'at asari sifatida baholanganligi uchun ham, u juda avoylab saqlanib kelinmoqda.

Mazkur devon qo'lyozmasining bezaklari haqida to'xtaladegan bo'lsak, bu devonning tashqi muqovasi sharqqa xos uslubda bezalgan. Devonning ichki muqovasiga mu'jiz rasim ilova qilinib, unda she'rxonlik aks ettirilgan. Bundan tashqari Navoiy g'azallari asosida tasvirlangan yana 15ta miniatyura asari ilova qilingan.

Bu san'at asarlari bir san'atkorning mo'y qalamiga xos ekanligi ravshan bo'lsada, rassomning ismi sharifi noma'lum qolgan.

Qo’lyozmadagi miniatyura asarlari o’sha davr Herot rassomchilik maktabi uslubiga xosdir. Bu qo’lyozmaga ilova qilingan rasimlarning aksariyatida yosh shahzoda tasvirlangan.

Amerikalik professor Viliamz Jakso’n (A. V. Williams Jackson) ning yozishiga qaraganda, bu rasimlardagi yosh shahzoda Sulton Husayin Boyqaro rasmidir. Mazkur miniatyuralarda to’rt marta aks ettirilgan katta yoshdagi shoh esa, Sulton Husayinning otasi Mansur tasviridir.

Mana shu tasdiqning o’zi 21-raqamli royxatdagi bu devon qo’lyozmasi o’zbek adabiyoti va san’ati tarixi uchun neqadar muhim ahmiyatga ega ekanligini ko’rsatadi.

Navoiyning xuddi shunday miniatyura, rasimlar, naqishlar bilan bezatilgan, san’at ahmiyatiga ega bo’lgan devonlaridan ayrim sahifalarini amerikadagi “San’at va tarix ishonch kolleksiysi” (Art and History Trust Collection) ham o’zining fondida saqlab kelmoqda. Bu devon Tabrizda taxminan milodiy 1530-yili xattot Abdulrahim Xorazmiy tomonidan ko’chirilgan. Buyuk shoirning bunga o’xshash asarlari Akerikaning boshqa universitetlari, muzeylari, shaxsiy fondlarida saqlanib kelinayoitgan bo’lsa ham, Afg’oniston hamda O’rta Osiyoning bir qator mutaxassislari hozirgacha ular haqida kamdan-kam ma’lumotga ega bo’lishlari mumkin.

Ma’lumki, shu bugungacha jahonning o’lkan kutibxonalarida saqlanayotgan Alisher Navoiy kabi buyuk mutafakkirlarimiz asarlari qo’lyozmalarini aniqlab, ularni tasnif etmaganligimizni hech narsa bilan oqlab bo’lmaydi. Bu masalada bir tomonidan ilm-fan va madaniyatga o’zimizning befarqligimiz sabab bo’lgan bo’lsa, boshqa tomonidan o’tgan davrlarda hukim surgan qoloq siyosat va murosasizlik buyuk navoiyshunos olimlar yetilib chiqishiga to’siq bo’lib kelgan.

Afg’onistonda o’tgan davrlarda shunday mashum, dahshatli siyosat hukim surmaganda edi, Alisher Navoiy atroficha o’rganilgan, maktab darsliklaridan o’rin

olgan bo'lar edi. Shu o'lkaga o'zlarini hukimron deb biluvchilar Navoiy asarlaridan hech bo'lmasganda biror misra'ni o'qib tushungan bo'lar edilar.

Oradan 580 yil o'tib, birinchi bor Afg'onistonda Navoiy haqiqati ochiq tan olindi. Afg'onistonning sobiq prezidenti M. Ashraf G'ani hazrati Navoiy tavallunining 580-yilligi munosabati bilan ilmiy seminar komissiyasi a'zolari bilan muloqotida: "Alisher Navoiy bizning William Shekspeerimiz. Navoiyning fors tilidagi she'rlari, fors shoiri Abulqosim Firdavsiyning she'rlaridan ustun bo'lsa bor, also kam emas", deb ta'kidlagan edi.

G'arb o'lkalarida professor unvoni bor sharqshunos olimlar juda ko'p, biroq ular ichida bir necha sharq tillarini mukammal egallagan bilimdonlar juda oz. Bu holni afsus bilan qayd etishga to'g'ri keladi. Ammo Robert Deveryu o'zining ko'p qirrali ilmi va bilimi bilan boshqalardan ajralib turadi. U sharqshunoslik sohasida bir qator ilmiy tadqiqotlar yaratgan olimdir. Ana shu tadqiqotlari ichida u chop etgan Navoiyning "Muhokima-tul lug'atayn" asari, (kirish, ingliz tiliga tarjima va izohlar bilan) bu asarning jahon miqyosidagi eng mukammal nashri hisoblanadi.

Robert Deveryu Alisher Navoiy asarlarini bevosita O'zbek tilidan Ingliz tiliga juda sifatli tarjima qilgan. "Muhokima-tul lug'atayn" dagi baytlarni Ingliz tiliga o'zgartirishda Kanstantin Diaglo'y (Konstantin Diogloy) va Ned Ko'yn (Ned Koyn) qatnashgan. Bu ishni amalga oshirishda olim, navoiyshunoslikka oid ko'pgina asarlar bilan tanishib chiqqan.

19-asr Evropa navoiushunosligida, ayniqsa Katermer, Belen, Blo'sh (Bloshe) Vamberi (Wamberi), Bravn (Brown) ishlarida Navoiy biografiyasi va asarlari bir yoqlama, qisman o'r ganilgan bo'lib, shoir ijodi o'zining to'la, mukammal va to'g'ri bahosini olmagan edi. Evropalik bir qator tadqiqotchilar Navoiyni faqat fan, madaniyat, san'at va adabiyot homiysi sifatida ulug'laganlar. Robert Deveryu Evropa tadqiqotchilari ichida bu fikrni birinchi bo'lib bir yoqlama ekanligini isbot qilib, shunday yozadi: "Fors adabiyotiga bag'ishlangan mashhur asarlarda Bravn, Navoiy haqida fikr yuritib, shunday deydi: (Navoiyni so'zsiz o'z davri va

vatanining birinchi homiysi, deb baholash mumkin). Bu bahoni qabul qilsa bo'ladi chunki, Navoiy haqiqatan ham san'at homiysi, iqtidorlik adiblarning ustozи va himoyachisi edi. Biroq Bravn bergan bu xususiyat ko'p qirrali Alisher Navoiyning turli qiziqishlari va ser mahsul ijodini baholashga ojizlik qiladi”, degan xullosa bildirgan edi Robert Deveryu.

U yana o'z fikrini davom ettirib, “Alisher Navoiy faqat san'at himoyachisigina emas, balki nasrda ham, nazimda ham dongi ketgan yozuvchi, shoir, tarixchi, tanqidchi, suningdek iqtidorli rassom, cholg'uvchi, bastakor hamdir... Bugunga kelib u chig'atoy/o'zbek she'riyatining o'ziga xos qaytarilmas, o'ziga xos matabining yaratuvchisi sifatida ham tan olindi” deb ta'kidlaydi.

Robert Deveryu Alisher Navoiyning O'zbek tili va adabiyoti revojiga qo'shgan hissasi bundan ham chuqirroq ekanligi xususida to'xtalib, “Muhokima-tul lug'atayn” ning yozilish tarixi, asarning ichki tuzilishi, O'zbek tilining taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri ustida keng fikr bayon qiladi.

Robert Deveryu, Navoiyga “juda ham kuchli vatanparvar va xalqni sevuchi inson” sifatida baho beradi hamda Ingliz tarixchisi Jeferi Leviz (Geoffrey Lewis) ning Alisher Navoiyga bergen bahosini keltiradi. Jeferi Leviz Navoiy haqida shunday fikr bildirgan: “Uni (Navoiyni) to'la ma'noda turkey xalqlarning Jeofriy Chyuseri (Geoffrey Chaucer) deb atash mumkin. U turkey xalq tilini adabiy til uchun xizmat eta olishini isbot qilgan va asarlarida buni namoyish etgan hamda turkey tilda so'zlovchi barcha o'lkalarda o'zining katta ta'sirini o'tkazgan birinchi buyuk shoirdir”.

Navoiy muxlislariga ma'lumki, “Muhokima-tul lug'atayn” da Turkiston turkiysidagi 100ta fe'lni keltirib, bu fe'llarning har birining ma'no nozikliklari ishlatalishini misollar bilan ko'rsatib berilgan. Bu so'zlar Navoiyning yozishiga kora 100ta, aslida asarning Parij (Paris) qo'lyozmasida ham shu kungacha bosib chiqarilgan nashirlarida ham, fe'llarning soni 99ta. Asarning Qo'qon litografik bosmasida (tosh bosmasida) hatto 98ta deb ko'rsatilgan.

Robert Deveryu bu jumboqqa javob axtarib, bir to'xtamga keladi: Navoiy izoh bergen so'zlarning bir nechitasi, masalan: siqtamoq, qimsanmoq, tilmurmoq, yasanmoq va bezanmoq fe'l so'zlar ro'yxatiga kirmay qolgan. Robert Deveryuning fikricha 100-so'z mana shularning biri bo'lishi kerak. Shunday ekan, olimning bu fikriga qo'shilmaslik mumkin emas. Xuddi shunday fikrni mashhur turk olimi Og'a Siri Levend (Agah Sirri Lewend) ham o'z ishida qayd etib o'tgan. Professor Levendning qayd etishiga qaraganda, Istanbuldagi Sulaymoniya kitobxonasi Fotih bo'limida 456 raqami bilan saqlanayotgan Navoiy kulliyotining (774-784-sahifalarida) "Muhokima-tul lug'atayn" ning nusxasida 100-fe'l qayd etilgan. Bu fe'l – "Jimdillamoq" fe'lidir.

Robert Deveryu Alisher Navoiy asarlari haqidagi o'z tadqiqotini shunday xullosalaydiki, olimning bu xullosasiga biz ham qo'shilgan bulardik:

"Filolog, tilshunoslar uchun bu asar (Muhokima-tul lug'atayn) bebaho manba hisoblanadi. Shu bois, agar boshqa sabablar bo'lmasa, bu shunday asarki, bu bilan har bir turkolog, agar har bir sharqshunos demasak ham, albatta tanishib chiqqan bo'lishi shart".

Eslatma: Ushbu maqolani taylorlashda Prof. Dr. K. Esmatullah ko'rsatgan yordam va hamkorliklari diqqatga sazovor.

Adabiyotlar:

1. "Navodir-ush shabob" Alisher Navoiy, qo'lyozma. 1580
2. "Navodir-un nihoya" Alisher Navoiy, qo'lyozma. 1499
3. "Muhakama-tal lughatain" introduction, translation and notes by Robert Devereux. 1966
4. Tatar E. G. Browne, a history of Persian literature under the Cambridge, dominion 1920,
5. Geoffrey Lewis, the emergence of modern Turkey. London, 1961
6. Paul Smith, Alisher Navoi Life and Poems. 2018